

DE TROOST VAN DE SPEELRUIMTE

“Du musst dein Leben ändern.“ (R.M. Rilke, *Archaischer Torso Apolls*)

Het feit dat mij werd verzocht om een stuk te schrijven over het onderwerp ‘troost’ vervulde mij met verbazing. Ten eerste zijn er al boeken vol geschreven over troost, door psychologen en therapeuten, godgeleerden en wijsgeren, goeroes en door zichzelf benoemde spirituele gidsen. Waarom zou ik een druppel toevoegen aan deze zee aan wijsheid? Natuurlijk: ik kan de fenomenoloog gaan uithangen en het woord troost aan alle kanten onderzoeken. Waarom echter zou ik op een dilettanteske manier doen, wat grote geesten als Cornelis Verhoeven op onnavolgbare en meesterlijke wijze reeds hebben gedaan?

Mijn verbazing werd echter vooral ingegeven door iets anders. Ik acht mezelf allesbehalve een autoriteit op het gebied van de ‘zachte’ of ‘warme’ waarden waarvan troost er één is. Mensen die mij menen te kennen kwalificeren mij als afstandelijk en ironisch, cerebraal (hetgeen abusievelijk vaak wordt verward met rationeel, maar dit terzijde) en estheticistisch (excusez le mot). Enfin: als u de voorafgaande zin heeft gelezen, zult u met deze kwalificatie wel instemmen. U zult mij dan tevens bijvallen als ik beweer dat een ‘soft’ woord als troost niet ‘mijn ding’ is.

Toch liet ik het niet op me zitten. Ik aanvaardde de opdracht nederig en gelaten, al was het maar omdat ik, als het erop aankomt, schrijfopdrachten niet durf te weigeren - uit een vreemd soort verlegenheid. Tegelijk zocht ik steun bij iemand die voor mij een autoriteit is: de Duitse schrijver Thomas Mann. Die had immers overal een mening over, zonder dat hij ooit eenduidig en definitief uitsluitsel gaf over wat hij nu werkelijk dacht. Dat ik op het idee kwam, Mann te raadplegen, hing samen met het toevallige feit dat ik onlangs zijn late essay over Friedrich Schiller. Juist in dit essay, een jaar voor zijn dood geschreven, valt op een cruciaal punt het woord troost. De samenhang waarin dit gebeurt is interessant.

De troost van het humane ideaal

Als Mann over andere personen schreef, schreef hij indirect over zichzelf. Zijn portretten van door hem bewonderde mensen zijn feitelijk gemaskeerde zelfportretten. Ook zijn Schilleressay is zo’n getuigenis. Vooral aan het eind van de tekst identificeert hij zich met zijn object: in concreto met de Schiller die in tijden van politieke en militaire onrust het merkwaardige initiatief nam, om een cultureel tijdschrift op te richten, een tijdschrift dat over alles zou schrijven, behalve over de politieke waan van de dag. Schiller lokte hiermee uiteraard de vraag uit ‘of hij niets beters te doen had’. In die situatie herkende Mann zichzelf. Gedurende zijn hele leven en loopbaan was hij gekweld door deze gewetensvraag. In zijn late essay lijkt hij een kleine apologie te willen houden.

“Nee”, zegt Mann: “Schiller had niets beters te doen. In een tijd waarin de golven hoog opspatten, in een tijd waarin we tot onze nek in de problemen zitten en het water ons tot de lippen gaat, in een tijd waarin ons elk perspectief ontbreekt en we niet verder kunnen kijken dan onze neus lang is: juist in zo’n tijd zijn er mensen nodig die zich de luxe veroorloven, om op afstand te gaan staan, om zichzelf boven de waan van de dag te verheffen en om na te denken over de grondslagen van humaniteit, over het goede, het ware en het schone. Deze grote geesten beklimmen de toren van het ideale om de realiteit te kunnen overzien en te zien in de juiste verhoudingen. Zij scheppen een innerlijke vrijheid en bieden als zodanig *troost*”.

Thomas Mann, die leefde in een minstens zo turbulente tijd als die van Schiller, herkende zich in dit programma. De toewijding aan het goede, het ware en het schone: dat was in zijn ogen geen naïeve vlucht of ontkenning van de realiteit, geen escapisme, geen snobisme, maar juist een ‘heilzame dienst aan de mensheid’. Het was een bijdrage aan de ‘reddende eerbied van de mens voor zichzelf’

– en alles behalve een overbodige luxe. Zo formuleerde Manns een apologie voor zijn levenslange toewijding aan de geestelijke arbeid. Tevens hield hij hiermee een pleidooi voor de waarde van het geestelijke in de samenleving, een pleidooi dat ook zo kernachtig is samengevat in Churchills beroemde repliek op de vraag, of er in oorlogstijd niet wat meer moest worden bezuinigd op de kunst: ‘Then what are we fighting for?’

Als we vechten voor geestelijke arbeid, voor de ‘humaniora’, voor wetenschap en kunst, als we opkomen voor deze onmeetbare krachten in de samenleving: dan doen we dat precies omwille van die troost – zo zou ik durven beweren. Dan doen we dat om het ontstaan van een troosteloze samenleving te verijdelen of – positief uitgedrukt - in de hoop dat er troost is gelegen in het ideale, met zijn aspecten van het goede, het ware en het schone. Maar waarin bestaat die troost dan precies? Op welke manier troost het ideale ons?

Het verwijt van moralisme, rationalisme en snobisme

Op het eerste oog lijkt het merkwaardig om troost te zoeken in het goede, het ware en het schone. Deze drie aspecten van het ideaal en de inspanningen om eraan te werken, worden ook tegenwoordig eerder met argwaan bekeken en als een troosteloos project beschouwd.

Hoe kan bijvoorbeeld het goede strekken tot troost? Bij het goede denken we toch in de eerste plaats aan ethiek en moraal, aan waarden en normen, aan dure en zure plicht en geploeter. Is er iets troostelozers denkbaar dan het ethische ideaal? Het ‘goede’ heeft vooral in religieuze kringen een slechte faam gekregen. Wie opkomt voor het goede krijgt al snel te horen dat hij of zij ‘moralistisch bezig’ is, dat hij het religieuze reduceert en verminkt tot vreugdeloos ‘menselijk gedoe’.

Ook de zoektocht naar het ware staat in een kwade reuk. Het streven naar het goede heeft nog enig praktisch nut en ook praktijkgerichte kennis verdient onze inzet. Wie of wat is echter gediend bij het vermeerderen van kennis omwille van de kennis? Dit is alleen weggelegd voor een elite die te veel vrije tijd heeft. Bovendien spreekt het ware niet alleen slechts een beperkt deel van de bevolking aan, maar ook slechts een beperkt deel van ons mens-zijn: onze hersenschors. Het streven naar het ware is ‘rationalisme’. Degenen die zich ermee bezighouden lijken dat vooral te doen, om de zenuwprikkels en emoties uit de weg te gaan die worden opgeroepen door met de concrete werkelijkheid. En tenslotte: de zoekers naar het ware bezondigen zich vooral aan vruchteloos en vreugdeloos gekissebis. Is het dan niet heilzamer voor de samenleving om het perspectief op ‘het’ ware en ‘de’ waarheid op te geven en ieder haar of zijn waarheid te laten?

Kan dan in elk geval het schone een bron van troost zijn? Ook zij staat echter onder een zware verdenking. Heeft schoonheid niet op cynische wijze haar machteloosheid bewezen in die wrede, twintigste eeuw? *“In deze tijd heeft”* immers *“wat men altijd noemde schoonheid schoonheid haar gezicht verbrand. Zij troost niet meer de mensen; zij troost de larven de reptielen de ratten; maar de mens verschrikt zij en treft hem met het besef en broodkruimel te zijn op de rok van het universum”* (Lucebert). De hedendaagse kunst is daardoor eerder het domein van de anti-schoonheid geworden, dan dat van de schoonheid. Zij ziet het eerder als haar taak de verschrikkingen van de werkelijkheid te tonen, dan dat zij zich geroepen voelt het vergezicht te onthullen een harmonieus bestaan.

Afgezien echter van de discussie of kunst en schoonheid samenvallen: het bezig zijn ermee staat onder de verdenking van snobisme en vrijblijvend wereldvreemd genot. Natuurlijk: het dwingt respect af als iemands zitvlees een vijf kwartier durende symfonie van Mahler of een vuistdikke Russische roman aankan. Schuilt achter deze inspanning echter niet in feite een

gemakzuchtig voorbijgaan aan de realiteit? Het schone en de kunst: ze zijn eerder een eiland in een oceaan van troosteloosheid dan een bron van vruchtbare troost.

Utopie, visioen en voorschot op de harmonie

En toch... Het ideale met zijn aspecten van het goede, het ware en het schone dient voor velen nog altijd tot troost. Dat heeft ermee te maken dat deze drie aspecten ons laten vermoeden - en soms ondervinden - dat er meer is dan de desolate vlakke van ons dagelijks bestaan. Ze zijn de zuurstof die ons ervoor behoedt ons bewustzijn te verliezen in de verstikkingen van de realiteit. Ze herinneren aan oningeloste beloften.

Het goede is bijvoorbeeld meer dan dorre ethiek. Het is ook en vooral een utopie, een glanzende stip op de horizon. De troost van het goede is erin gelegen, dat zich in de werkelijkheid en onszelf nog mogelijkheden schuilhouden die wachten op hun verwerkelijking. Wie denkt in de geest van Levinas, zal deze formulering wellicht betichten van al te groot optimisme. Kan de troost wel 'van binnen uit' komen? Moet die niet ten minste 'van buiten' op ons af- en toekomen? Ook de confrontatie met het appel van de ander, in de zin van Levinas, is echter troostrijk. Ze activeert en wekt in ons het verlangen naar het goede en daagt ons uit om uit te stijgen boven de troosteloze benepenheid van ons kleine ik. Dat is bevrijdend.

Ook het ware is meer dan het domein van de stoffige geleerde of de betweterige debatvoerder. Het ware is vooral een belofte die ligt aan gene zijde van de huidige stand van de wetenschap en aan gene zijde van de debatten. Wat ons wordt beloofd is de alomvattende aanschouwing. De belofte daarvan relateert de dagelijkse werkelijkheid, het gepraat van het 'men' en van ons eigen betweterige ik. In dat visioen valt alles wat we nu doen, weten en zijn op zijn plaats - of misschien zelfs in het niet. (In die laatste zin is ook de aanschouwing een u-topie, een niet-plaats.) Natuurlijk: die alomvattende aanschouwing is een punt in het oneindige en al onze verwoede pogingen tot kennen en weten zijn slechts fragmentarische voorproeven van dat ultieme ideaal. Dat is echter geen reden om het ware af te doen als een illusie of om in een populistisch relativisme te vervallen en de zoektocht naar de waarheid op te geven - zolang het maar een zoektocht blijft.

Het schone tenslotte hoeft niet een elitaire vlucht voor en uit de realiteit te zijn, waarbij de eenzame geniet de schrale troost oppot voor zichzelf. Kunstenaars die iets moois scheppen, nemen met hun horten en stoten, fragmentarisch en gebroken een voorschot op een ultieme harmonie die aan de einder ligt. Kunstenaars die aan de andere kant moedwillig anti-schoonheid, dissonanten en verwrongen gestalten scheppen, lijken bewust het contrast met de harmonie op te zoeken - waarmee zij die harmonie veronderstellen. Juist het onaffe, de torso is geladen met een overweldigend visioen, dat ons boven onszelf en boven de barre realiteit doet uitstijgen. De fragmentarische schoonheid doet - om het beroemde gedicht van Rilke aan te halen - zelfs de oproep om anders te gaan leven. En daarmee reikt het schone de hand aan het goede.

Het uitstel

Hoe kan echter het ideaal als oningeloste belofte ons troost bieden, ja: troost zijn? Zadelts het ons niet op met een hunkering en een spanning? Blijft ons leven niet een tocht door de woestijn? Dat lijkt het geval te zijn. Maar stel dat hierin nu juist de eigenlijke troost ligt? Thomas Mann sprak - in navolging van Schiller - over 'innerlijke vrijheid'. Het zou wel eens kunnen dat de spanning van de oningeloste belofte enerzijds en de innerlijke vrijheid anderzijds met elkaar samen hangen. En dat juist zij als zodanig een bron van troost zijn.

Van de geschiedenis hebben we bijvoorbeeld geleerd dat de dwangmatige realisering van het goede en de utopie dodelijk kunnen zijn. Ziekelijk en krampachtig perfectionisme, onverdraagzaamheid en geweld zijn van dadendrang en resultatendwang het gevolg. Juist het openhouden van het tegoed van de toekomst kan zalig zijn. Dit sluit niet uit, dat we stappen zetten in de richting van het goede, maar het betekent wel dat we vooral vrij kunnen bewegen en adem kunnen halen in de ruimte tussen de realiteit en het wenkende perspectief. *“Ik zal de halmen niet meer zien noch binden ooit de volle schoven, maar doe mij in den oogst geloven waarvoor ik dien”* (A. Roland Holst).

Ook het visioen van de waarheid is een verspringende horizon, een regenboog die we nooit kunnen inhalen. Als we ons overgeven aan de zoektocht naar het ware – in studie, discussie en contemplatie – is dat als het ware een vrije val. Juist die eindeloze val nu is zalig, niet de landing. We genieten van de permanenten werking van de zwaartekracht. Niet het samenvallen met de bestemming, doch de duikeling in de onpeilbare diepte is troostrijk – zoals de mystici nooit moe zijn geworden te benadrukken.

En is tenslotte het open houden van het perspectief op de harmonie van het schone geen troost, niet ondanks maar juist vanwege de pijn van die openheid als niet te stelpen wond? Dit verklaart in elk geval dat dissonante muziek het in onze smaak altijd wint van het goedgemutste majeurakkoord en dat aan de archaische Griekse torso door Rilke één van zijn mooiste gedichten is gewijd.

Kortom: de echte authentieke troost lijkt erin te zijn gelegen – om het met woorden van Cornelis Verhoeven uit te drukken – dat we leven ‘in het uitstel’. Ons leven staat onder het voorteken van een ideaal dat we echter nooit kunnen inlossen. De werkelijkheid valt niet samen met het goede, het ware en het schone. Dit betekent echter dat de werkelijkheid een afstand en een ruimte bevat, een speelruimte waarbinnen we ons bewegen. Deze ‘innerlijke vrijheid’, die is gegeven met het uitstel, en het ‘ernstige spel’ dat we daarbinnen spelen zijn troostrijk. Het samenvallen van realiteit en ideaal is daarentegen dodelijk en verpletterend.

Valse en goedkope troost

Natuurlijk ligt ook het risico op de loer van de valse en goedkope troost: namelijk daar waarin wij denken dat de realiteit samenvalt met het ideaal en waar we het uitstel niet verdragen.

Wat betreft het goede, is er de valse troost van het goede gevoel, het gerustgestelde geweten en het burgerfatsoen. Zodra we het goede doen om er zeker van te zijn dat we deugen, omdat we er ‘iets voor terug krijgen’ of omdat het zulk ‘dankbaar werk’ is, verminken we de troost van de utopie tot een lui ‘op ons gemak zijn’ – terwijl het goede ons juist uit onze ‘comfort zone’ moet halen en ons moet opzadelen met ongemakkelijkheid.

Wat betreft het ware is de surrogaattroost gelegen in het zeker weten, het dogmatisme en het fundamentalisme – of juist in de opvatting dat ieder haar of zijn eigen waarheid heeft. Zodra we ons beroepen op onfeilbare gezagsdragers, goeroes of boeken enerzijds of op onze feilloze subjectieve intuïtie en ‘ervaring’ anderzijds, zodra we op die manier onszelf de moeilijke, oneindige zoektocht naar het ware willen besparen, verbasteren we de troost van het visioen tot een veilig ‘ja en amen zeggen’ of tot een risicoloos pluralisme. Het ware ligt uiteindelijk op dat snijpunt in het oneindige: we mogen dat einddoel niet opgeven, ook al weten we dat het nooit bereikbaar is.

En wat betreft het schone is er het klatergoud van de kitsch en de zoetige harmonie. Door middel van vloeiende lijnen, organische vormen en warme kleuren 'designen' we de harde realiteit om tot een pseudobaarmoeder. We kijken terug en verlangen terug naar een verloren paradijs, terwijl we juist vooruit moeten gaan, in en vanuit de weerbarstige werkelijkheid en in de richting van dat nooit bereikbare ultieme schoonheidsideaal – desnoods door de dissonanten, de contrasten en de verwrongen gestalten heen.

Speelruimte

We werken aan het goede, het ware en het schone. Beter gezegd: we spelen erop in. Dat doen we schoorvoetend en schoksgewijze. In de vrije ruimte van het uitstel gaan we op avontuur, experimenteren we en proberen we uit, verkennen we mogelijkheden en opties, wisselen we perspectieven en zienswijzen uit, opperen we ideeën en laten we elkaar proeven van onze geïmproviseerde brouwsels.

Als we ons daarbij bewust zijn van het voorlopige, relatieve en vergeefse van die inspanningen, is dat geen gemakzucht. Het vergt juist *discipline* (een oud woord voor leergierigheid) om al datgene wat we doen, denken en scheppen niet te verabsoluteren en om het als voorlopig te zien. Deze discipline kenmerkt grote denkers, wetenschappers en kunstenaars.

Als we op deze relativerende manier onvermoeibaar bezig zijn met het goede, ware en schone is dat geen gemakzuchtig vluchtgedrag of *escapisme* – zoals Mann terecht zei – maar een vreugdevolle en troostrijke *uittocht* uit valse zekerheden op weg naar een beloofd land - dat wij zelf nooit zullen betreden.

En als het relativeren van zekerheden ook ironie met zich meebrengt, welnu: dan is de ironie misschien wel een sublieme vorm van troost.

Eric Corsius

Het bovenstaande essay verscheen op 21 mei 2014 op www.debezieling.nl